

С.Ш. Айтов

*Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту імені академіка В.А. Лазаряна*

ІСТОРИЧНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ У ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ Й.ГОЙЗІНГИ ТА РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ І ФІЛОСОФІЇ НАУКИ.

Проаналізовано вплив історично-антропологічних підходів філософії культури Й. Гойзінги на розвиток історично-антропологічних та філософсько-наукових досліджень.

Ключові слова: Й.Гойзінга, епістемологічні підходи, ментальність, історична антропологія, філософія науки.

Проанализировано влияние историко-антропологических подходов философии культуры Й.Хейзинги на развитие исторически-антропологических и философско-научных исследований.

Ключевые слова: Й.Хейзинга, эпистемологические подходы, ментальность, историческая антропология, философия науки.

Influence of I.Huizinga philosophy of culture historical-anthropological epistemological approaches on historical-anthropological and philosophical-scientific investigations development is analyzed.

Keywords: I.Huizinga, epistemological approaches, mentalitee, historical anthropology, philosophy of science.

Опубліковано – Вісник ДНУ.-серія: Філософія. Соціологія. Політологія.- 2011.- т.19.-№9/2.-с.35-41.

Постановка проблеми. Проблемою даної роботи є аналіз впливу історично-антропологічних інтенцій філософських досліджень та соціально-гуманітарних наук на розвой історичної антропології й філософії науки реалізований, зокрема при вивченні відповідних аспектів наукової спадщини Й.Гойзінги.

Стан дослідження проблеми. Творчість Й.Гойзінги, хоча і отримала визнання у фахівців у галузях філософії культури та соціально-гуманітарних наук, передусім, історії культури, не виявилась надто розповсюдженою у історично-наукових та історіографічних дослідженнях. Піонерські для першої половини ХХст. твори вченого, “Осінь Середньовіччя”, “Homo ludens”, “У тіні завтрашнього дня” не часто були у фокусі когнітивної уваги дослідників, якщо мати на увазі ретельне вивчення робіт Гойзінги у контексті його часу, науковому та соціально-культурному. Переважають певні “узагальнені” оцінки творчості нідерландського ученого.

Так, С.С.Аверінцев вказав на філософські та релігійні витоки концепцій Й.Гойзінги. Ними, на думку першого, були традиційний гуманізм та християнські традиції менонітів Нідерландів [1, с.170]. А.В.Михайлов відзначає належність методологічних підходів та філософських засад творчості Й.Гойзінги до антигегелевської когнітивної традиції німецького історика культури Я. Буркхардта (1818-1897). Історикам школи Буркхардта були властиві глобальна широта свого історичного підходу та бачення історичного процесу перш за все як процесу розвитку культури [19, с.423-424].

Аналізуючи суттєві особливості когнітивних підходів нідерландського дослідника, А.В.Михайлов висловлює думку про те, що праці Гойзінги виявилися попередниками історично-антропологічних концепцій «Школи» «Анналів» та сучасної історії ментальностей [19,с.425].

Власне, ці епістемологічні підходи декларуються вже у підзаголовку «Осені Середньовіччя» ,сформульованому як «Дослідження форм життєвого укладу (фактично-повсякденного життя) та форм мислення (фактично-ментальності) у XIV ст. у Франції та Нідерландах».

Г.Таврізян, розмірковуючи про методологію досліджень нідерландського вченого, також відзначив належність Й.Гойзінги до кола попередників засновників «Школи» «Анналів» М.Блока та Л.Февра. Він відмітив, що «Осінь Середньовіччя» присвячена перш за все дослідженню культури епохи пізнього

Середньовіччя як єдиного цілого, аналізу повсякденного життя середньовічного суспільства у всіх її проявах [21,с. 409].

Тісний взаємозв'язок методологій Й.Гойзінги й «анналістів» знаходе прояв і у «зовнішніх» обставинах динаміки їх когнітивних пошуків. Так, фундаментальна праця нідерландського вченого «Осінь Середньовіччя» була надрукована у 1919р., а перше велике дослідження М. Блока, «Королі-чудотворці» вийшло із друку у 1924 р. [23,с.131].

Засновники «Анналів», у свою чергу, також бачили когнітивну подібність власних методологічних підходів та концепції Й.Гойзінги і високо оцінювали його творчі надбання. Так, Л.Февр вважав «Осінь Середньовіччя» видатною книгою [27, с.104]. Він також відзначив, що оригінальний твір нідерландського дослідника не має у Франції того успіху, на який заслуговує [24,с.116]. Сучасний німецький вчений П.Дінцельбахер також вказав на належність концепцій Й.Гойзінги до інтелектуальної течії у західноєвропейській соціально-гуманітарній та філософській думці, яка методологічно підготувала умови для виникнення «Школи» «Анналів», а пізніше-історії ментальностей [10,с.15].

Вельми високо була оцінена і інша велика праця нідерландського дослідника, що містить значний «інтелектуальний обсяг» історично-антропологічних сюжетів, “*Homo Ludens*”, зокрема А.Я.Гуревичем [7,с. 372] та А.І.Зайцевим [12,с.85].

Мета статті. Отже, виходячи із сказаного, актуальною для сучасної соціально-гуманітарної думки та філософсько-наукових досліджень у галузі, зокрема, історично-антропологічних студій, є реконструкція особливостей епістемологічних підходів, властивих творчості Й.Гойзінги, та їх впливу на подальший розвиток історичної антропології та постпозитивістської парадигми у філософії науки. Аналіз наведеної проблематики є метою даної праці.

Основна частина. Точка зору Й.Гойзінги на особливості історичних, і зокрема, історично-антропологічних досліджень, на «ремесло історика» певним чином відповідає специфіці його наукових штудій, які проходили у царині історії та філософії культури. Він вважає працю історика суб'єктивною, і

вбачає цей суб'єктивізм вже у процесах постановки наукової проблеми, виборі та висвітленні когнітивної проблематики, що у значній мірі зумовлено світобаченням та світоглядом дослідника. Гойзінга відзначає, що минуле лише тою мірою може стати для культури історією, якою воно (минуле) розуміється нею [21,с.415]. Ця думка є похідною для ідеї зумовленості характерних когнітивних та аксіологічних аспектів історичного пізнання тією культурою, до якої належить історик. На думку нідерландського вченого, головне у роботі дослідника – це осмислення, аналіз фактологічних даних. Такий пізнавальний концепт логічно впливає із уявлення Гойзінги про призначення історичної науки, яке за його поглядами, полягає у проясненні сенсу минулого [21,с.421]. Велику значимість у власних пізнавальних концепціях Гойзінга надає таким елементам розуміння та пізнання минулого, як «вживання», «переживання», які вельми очевидно спрямовані на епістемологічний ідеал розуміння внутрішнього світу людини іншої (минулої) епохи у цілісності її думок, емоцій, почуттів - через посередництво «прозріння», осягнення історичних реалій; осягнення, яке реалізується як раптова і короткочасна руйнація часових меж між світами сучасним й минулим. Очевидно, що для того, щоб інтелектуально «побачити» цей історично віддалений від сучасного дослідника світ, необхідно його «сприйняти», зуміти виразити інтуїтивне судження про цілу історичну епоху. Ця своєрідна «інтелектуально-інтуїтивна» методологія історичного й історично-антропологічного пізнання являє собою системний образ історичної динаміки у всій сукупності її різноманітних аспектів; підсумковий образ сил, що діють у просторі реальності минулого, особливе бачення шляхів історії й співвідношення кожної із її епох [19,с.421].

«Інтелектуально-інтуїтивна» епістемологічна методологія Й.Гойзінги виявилася вельми ефективною у дослідженні ментальних та соціокультурних феноменів минулого. Так, не маючи спеціальних наукових інтересів у галузі дослідження характерного для пізнього європейського середньовіччя явища «полювання на відьом», нідерландський вчений одним із перших відзначив багатовимірність та складність цього історичного феномену [25,с.267]. У

фокусі когнітивної уваги Гойзінга була доба XIV – XVст. коли масові фобії та страхи щодо магії й відьомства у середньовічній Західній Європі лише починали свою вельми страхітливу динаміку. Цю проблематику продовжив вивчати один із засновників «Анналів» Л.Февр, а дослідники «другої хвилі» історично-антропологічних досліджень, Р.Леруа Ладюрі, П.Шоню встановили, що у основі масових «антимагічних» психозів пізнього Середньовіччя були закладені потужні соціальні чинники – голод та часті війни; соціально-культурні чинники - агресія письмової, офіційної культури проти культури усної, народної; ментальні чинники – широко розповсюджені у суспільствах того часу почуття невпевненості та страху, пригнічена політичним гнітом й шукаюча виходу агресивність «німоствуючої більшості» [8,с.358]. Інтерес до аналізу психологічних чинників історичного процесу Гойзінга не пов'язував із психоаналітичними концепціями свого сучасника З.Фрейда. Він намагався досліджувати не безсвідомі, але раціонально вмотивовані вчинки, поведінку, стереотипи світогляду та світобачення людини та суспільства доби пізнього європейського Середньовіччя.

Подібно до М.Блока, Гойзінга приділив значне місце у власній дослідницькій діяльності проблемі інтерпретації історичних джерел. На його думку, історики, зокрема медієвісти, які звертаються до аналізу джерел, що мають офіційний характер, досить часто припускаються помилок, оскільки недостатньо чітко виявляють ті відмінності у образі життя, які віддаляють сучасність від середньовіччя. За висловом вченого, вони примушують (сучасних спостерігачів) забути про напружений пафос середньовічного життя.[25,с.15]. А отже, у такому разі картина минулого перекручується. Торкаючись, але не розвиваючи у «Осіні Середньовіччя», проблематики відмінності офіційної, писемної та народної, усної культур, Й.Гойзінга вказує на специфіку сприймання неосвіченою більшістю суспільства політики властуючої еліти. З точки зору дослідника, проекція державної влади у народній свідомості суспільств пізньосередньовічної Європи створювала прості (надмірно)конструкції, хоча механізм державного управління й

господарювання у ті часи прийняв вельми складні форми та зміст. Для суспільства політичні проблеми помітно спрощувалися й зводилися до різноманітних стереотипних уявлень, багато із яких були почерпнуті із казок та легенд [25,с.15].

Полемізуючи із прибічниками «економічного детермінізму» соціальних процесів, Гойзінга відзначає, що всякому досліднику, хто застосовує політико-економічний підхід до пізнього Середньовіччя Європи мусить кидатися в очі, що історичні джерела приділяють знаті та її діяльності суттєво більше значення, ніж це повинно було б мати місце у відповідності до уявлень про цю епоху [25,с.61]. Нідерландський вчений пояснює цей феномен тією обставиною, що аристократичні форми життєвого укладу впливали на суспільство ще довгий час після того, як сама аристократія втратила домінуюче значення у якості владної соціальної структури [25,с.62]. Аналізуючи соціально-культурну реальність пізнього Середньовіччя, Гойзінга дійшов висновку про необхідність враховувати чинники колективної психології у суспільному житті того часу (а отже, і більш пізніх часів). Афективна сторона існування соціуму-це та частина загальної картини життя пізнього Середньовіччя, без якої уявити (й осягнути) її неможливо, а історія, за Гойзінгою, мусить бути «бачимою» [21,с.214].

Поставивши за мету дослідити «форми життєвого укладу й мислення» доби пізнього Середньовіччя, Гойзінга винайшов, що обидві частини його «формули минулого», не протистоять одна одній, й не рівні одне одній, але взаємодіють і взаємовпливають. Згаданий епістемологічний підхід, у межах якого аналізується універсум соціокультурних та соціально-психологічних процесів, нідерландський вчений застосовував до наукових студій над феноменом та суспільним і культурним значенням гри, фактично, у всесвітньому масштабі. Цей концепт було реалізовано у славнозвісній праці Гойзінги “Homo ludens” (Людина граюча). У річищі когнітивного аналізу ролі феномену гри у процесі становлення світової культури, нідерландський дослідник розглядає останню, як систему, у якій взаємовпливають фактично всі аспекти суспільної динаміки -

економіка, політика, право, побут, норми, мистецтво. В “Homo ludens” об’єктом наукових пошуків Гойзінги є дуже великий часовий інтервал – від архаїчних культур минулого до сучасної йому Європи. Сенсаційною цікавістю до гри як значимого соціокультурного феномену, Гойзінга пояснив наступний чином : «Гра як форма діяльності, як змістовна форма, що несе певний сенс й як соціальна функція» [26,с.13]. Очевидно, що когнітивним елементом, який дозволив би створити логічну несуперечливу картину дії гри у загальному соціальному та культурному контексті є історично-антропологічна інтелектуальна конструкція, яка спирається на дослідження розуміння сутності та значення гри представниками тих культур, які аналізує у власному творі Гойзінга, на їх уявлення про ігровий елемент у культурі, і на виявлення впливу останнього на соціальні процеси. Логічно, що така інтелектуальна конструкція мусить враховувати і застосовувати фактологічні дані й теоретичні підходи із суміжних з історичною антропологією та історією культури наукових дисциплін, таких, як етнологія, лінгвістика, філологія, культурологія, філософія культури тощо. Застосування вказаних епістемологічних підходів, історично-антропологічного та міждисциплінарного, фактично є важливим кроком нідерландського вченого до створення історичної науки, заснованої на розумінні історичної реальності як проблеми; на ґрунті аналізу та філософствування. Цей пізнавальний підхід Й.Гойзінги, який включав інтерес до колективної психології, ментальностей, інтеграцію у історичні студії когнітивних надбань інших наукових дисциплін, є важливим внеском автора «Осіні Середньовіччя» та “Homo ludens” у становлення наукової парадигми історичної антропології.

Історично-антропологічні концепції Й.Гойзінги отримали істотне продовження у історичних, та соціально-гуманітарних дослідженнях ХХ-початку ХХІст. Аналіз ментальності раннього Середньовіччя займає важливе місце у багатоаспектному дослідженні М.Блока, молодшого сучасника Гойзінги і одного із засновників «Школи «Анналів». Серед тем з проблематики історії ментальності, що були розглянуті у «Феодалному суспільстві», можна

відзначити міркування М. Блока щодо ролі релігії у соціальній психології раннього Середньовіччя [4,с.98], співвідношення релігійних уявлень та уявлень про соціальну реальність [4,с.99]. У фактично підсумковій роботі М.Блока, «Апологія історії», дослідник вказав, що головною метою історичної науки є «вивчення людини в часі»[3,с.78],тобто історично-антропологічний когнітивний ідеал він розглядав як фундаментальний у історичних студіях. М.М.Бахтін у дослідженнях про народну культуру Середньовіччя й Відродження реконструював сміховий аспекти ментальності, соціально значущої поведінки, соціокультурної реальності вказаних часів. Він, зокрема відзначав, аналізуючи «сміховий світ» Середньовіччя та Ренесансу: « Обрядові сміхові вистави [...] створювали другий світ й друге життя, до якого були причетні всі середньовічні люди, і у якому вони у певний період жили» [2,с.8]. На думку М.М.Бахтіна цей соціально-психологічний й суспільно-культурний пласт середньовічного соціального універсуму мав надзвичайно важливе значення «[...] без врахування його ані культурна свідомість Середньовіччя, ані культура Відродження не можуть бути зрозумілі» [2,с.8].

Ж.Дюбі у дослідженні, присвяченому аналізу історичної епохи раннього та високого Середньовіччя у Європі, подібно до М.Блока, вельми велику увагу приділив з'ясуванню особливостей ментальності та соціально-культурних феноменів вказаної доби. Між іншим, цікавою є ідея вченого про багатоаспектні жахи середньовічного західноєвропейського суспільства, які значною мірою визначали «картину світу» та особливості соціально значущої поведінки людини того часу [11,с.58-59].

Д.С.Лихачьов вказував на багатоаспектний вплив ментальності та повсякденного життя інтелектуалів Середньовічної Русі на їх творчість та світогляд. Відповідно до цього, дослідник літератури даної епохи мусить включати у проблемне поле власного дослідження й студії над індивідуальною та суспільною психологією, особливостями повсякденного життя, «трудів та днів» творців минулого. На думку вченого, «історія літературного пам'ятника сприймається у широкому аспекті, виступає як історія людей, його створивших,

як відображення всього суспільства» [16,с.189]. Ю.М.Лотман, подібно до Й.Гойзінги, відзначає важливість інтуїції дослідника про реконструкції ним соціально-культурних реалій, масової й індивідуальної психології минулого. Він зазначає, що чим ближче до окремої людської особистості (історичної), тим важливішою є роль інтуїції, те вторгнення ретельно контролюємої уваги, без якого реконструкція (минулого) є неможливою [17,с.14].

А.Я Гуревич також вважає за необхідне дослідження ментальних чинників історичного процесу, зокрема, у середньовічній Європі. Особливо, важливість, у масиві студій даного проблемного поля, є «[...],вивчення такої сторони Середньовіччя, як(сукупність) культурних уявлень, вірувань й емоцій, до того скритих офіційною ідеологією та риторикою»[9,с.739]. На когнітивну цінність в аналізу ментальних чинників історичних процесів, а надто у межах історично-антропологічного підходу, вказує Н.Яковенко. Розмірковуючи над його пізнавальними особливостями, дослідниця зазначає: «Оптика антропологічного погляду: [...] не війна, а гама свідчень про війну; не інститути, не форми влади, а уявлення про владу [...], не церква, а сприйняття віри та прояви побіжності і.т.п.» [27,с.9]. Отже, дослідження ментальних й соціально-культурних чинників історичного процесу, одним із піонерів та засновників яких є Й.Гойзінга, отримала вельми потужне продовження у історичній та соціально-гуманітарній думці Західної Європи та Росії.

Втім, певне когнітивне значення «ментально-соціокультурний» напрямок досліджень має і для філософії науки, зокрема для її постпозитивістської течії, представники якої намагалися реконструювати хід розвитку наукового пізнання у поєднанні із вивченням впливу на нього соціально-психологічних та соціокультурних чинників, що пов'язані як із суто науковими процесами, так і з світоглядним, суспільним, та культурним контекстами динаміки наукового пізнання.

Когнітивні підходи, Й.Гойзінги, спрямовані на дослідження ментальних й соціокультурних чинників історичного процесу здійснили потужний вплив не тільки на формування історичної антропології, але й на створення

постпозитивістської філософської парадигми, у сенсі врахування, при аналізі динаміки наукового пізнання, соціально-психологічних та суспільно-культурних аспектів його контексту; впливу останнього на зміст та пізнавальну орієнтацію наукових студій.

Так, А.Койре, аналізуючи різницю у особливостях наукових парадигм європейського Середньовіччя та Нового часу, відмічав таку впливову ментальну та інтелектуальну рису другої доби, як «приблизність». Він вказував, що «при вивченні книжок, присвяченим машинам XV й XVI ст., впадають очі приблизності, неточності побудування, функціонування й самого замислу»[13,с.113]. При чому, посиляючись на дослідження Л. Февра, фактичного послідовника Й.Гойзінґи, Койре відзначав виразність у європейському інтелектуальному житті, та стилі мислення цього історичного часу навичок та передумов розвитку математичних знань і обчислень» [13,с.114]. Т.Кун відзначив феномен взаємозв'язків філософських ідей та ментальних й інтелектуальних основ розвитку природничих наук, зокрема, астрономії у європейській науці та мисленні Нового часу [15,с.157-158]. П.Гайденко, аналізуючи ментальні та інтелектуальні засади європейської науки Нового часу, вказувала на «механістичність» бачення світу та розумових пошуків вченого співтовариства того часу. На її думку, навіть видатні мислителі, такі, як Р.Декарт, Т. Гоббс, І.Ньютон, Г.Лейбніц, розглядали природу як машину, або «[...] як систему велетенських машин, створених безмежним Творцем» [6,с.14].

Популярність атомістичної теорії у Новий час, з точки зору Гайденко, зумовлена також певними культурно-історичними чинниками, зокрема, «атомізацію» (соціальною) тогочасного суспільства, (XVII – XVIIIст.)» [6,с.17]. При вивченні особливостей розвитку науки у добу Відродження, дослідниця звертає увагу на таку її ментальну основу, як відкриття людиною свого «Я», та розвиток антропоцентричних уявлень [5,с.253].

Ментальні та соціокультурні чинники наукової динаміки є також об'єктом дослідження Л.М.Косаревої. На її думку у основі формування науки Нового

часу був знов сформований образ світу. «Цей образ (механістичний) світу відповідав практиці виникнення нової людини, що відбивало, врешті решт, потреби продукування матеріальних і духовних благ» [14,с.30].

А.П.Огурцов розглядає соціально-політичні аспекти виникнення ідеї наукової революції у французькому суспільстві XVIII ст., посиляючись при цьому на дослідження «революційної ментальності» цього суспільства М.Вовеля, представника «третьої хвилі» (1960-ті -1980-ті рр.) історичної антропології [20,с.16]. Є.А.Мамчур пише про вплив на виникнення квантово-механічних концепцій В.Гейзенберга та Е.Шредінгера «індетерміністських настроїв», що панували у інтелектуальному оточенні цих видатних фізиків, так і у всьому німецькому суспільстві 1920-х років [18,с.10].

Висновки. Таким чином, історично-антропологічні епістемологічні підходи, реалізовані у науковій творчості Й.Гойзінги, здійснили вельми істотний інтелектуальний вплив на формування парадигми історичної антропології у європейській соціально-гуманітарній думці й на розвиток постпозитивістських досліджень у галузі філософії науки, як прямо-через ідеї, висловлені нідерландським вченим у роботах «Осінь Середньовіччя» та “*Homo ludens*”, так і опосередковано-через вплив на концепції низки видатних представників історичної антропології, зокрема Л.Февра (який, високо оцінював пізнавальні підходи Й.Гойзінги), М.Вовеля та інших.

Бібліографічні посилання

1. Аверинцев, С.С. Культурология Йохана Хейзинги [Текст]/ С.С. Аверинцев //Вопросы философии.-1969-№3
- 2..Бахтин, М.М.Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса [Текст]/ М.М.Бахтин –М.,1965
- 3 .Блок,М. Апология истории [Текст]/М.Блок.-М.:Наука,1973
- 4 .Блок,М Феодальне суспільство [Текст]/М.Блок.-К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2002.-526с.

5. Гайденок, П.П. Видение мира в науке и искусстве Ренессанса [Текст]/ П.П. Гайденок /Наука и культура. Научный сборник.-М.: Наука, 1984.-с.252-268
6. Гайденок, П.П. Эволюция понятия науки (XVII-XVIII вв.) [Текст]/ П.П. Гайденок.- М.: Наука, 1987.-447с.
7. Гуревич, А.Я. Послесловие [Текст]/ А.Я. Гуревич / Ле Гофф Ж. Цивилизация Средневекового Запада.-М.: Прогресс, 1992.-352-373
8. Гуревич, А.Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства [Текст]/ А.Я. Гуревич.-М., 1990
9. Гуревич, А.Я. Феодальное Средневековье: Что это такое? Размышления медиевиста на грани веков [Текст]/ А.Я. Гуревич / Гуревич А.Я. История-нескончаемый спор.- М.: РГГУ, 2005.-с. 718-757
10. Дінцельбахер, П. До теорії історії ментальності [Текст]/ П. Дінцельбахер Історія європейської ментальності. –Л.: Літопис, 2004.- с.15-37
11. Дюбі, Ж. Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980-1420х років [Текст]/ Ж. Дюбі. – К.: Юніверс, 2003.-317с.
12. Зайцев, А.И. Культурный переворот в Древней Греции VII-V вв. до н.э [Текст]/ А.И. Зайцев.-Л., 1985
13. Койре, А. От мира «приблизительности» к универсуму прецизионности [Текст]/ А. Койре/ Койре А. Очерки истории философской мысли.-М.: УРСС, 2003.-с.109-128
14. Косарева, Л.М. Социокультурный генезис науки Нового времени. Философский аспект проблемы [Текст]/ Л.М. Косарева.-М.: Наука, 1985.-158с.
15. Кун, Т. Структура научных революций [Текст]/ Т. Кун/ Структура научных революций. Сборник.- М.: Аст, 2001.-с.9-268
16. Лихачев, Д.С. Задачи текстологии [Текст]/ Д.С. Лихачев/ Лихачев, Д.С. О филологии.- М.: Высшая школа, 1989.-с.173-203
17. Лотман, Ю.М. Сотворение Карамзина [Текст]/ Ю.М. Лотман.-Книга, 1987.-336с.
18. Мамчур, Е.А. Проблемы социо-культурной детерминации научного знания [Текст]/ Е.А. Мамчур.- М.: Наука, 1987.-127с.
19. Михайлов, А.В. Йохан Хейзинга в историографии культуры [Текст]/ А.В. Михайлов/ Хейзинга Й. Осень Средневековья.- М.: Наука, 1988.-с.412-459.
20. Огурцов, А.П. Идея «научной революции»: политический контекст и аксиологическая природа [Текст]/ А.П. Огурцов/ Традиции и революции в истории науки.-М.: Наука, 1991.-с.12-38
21. Тавризян, Г.М. Йохан Хейзинга: кредо историка [Текст]/ Г.М. Тавризян/ Хейзинга Й. “Homo ludens”.-М.: Прогресс, 1992.-с.405-445.

22. Февр,Л История и психология [Текст]/Л.Февр/Февр Л. Бои за историю.-М.:Наука,1991.-с.97-109.
23. Февр,Л М.Блок и Стратсбург [Текст]/Л.Февр/ Февр.Л. Бои за историю.- М.:Наука,1991.-с.130-146
24. Февр.Л. Чувствительность и история [Текст]/Л.Февр / Февр Л. Бои за историю.- М.:Наука,1991.-с.109-126
25. Хейзинга, Й Осень Средневековья [Текст]/ Й.Хейзинга М.:Наука,1998.-640с.
26. Хейзинга, Й. “Homo ludens” [Текст]/ Й. Хейзинга.-М.:Прогресс,1992.-459с.
27. Яковенко, Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVIIст. [Текст]/Н.Яковенко.-К.:Критика,2002.-416с.